

Book Reviews

Elise M. Dermineur (ed.), *Women and Credit in Pre-Industrial Europe* (Turnhout: Brepols, 2018). xi, 364 p. ISBN 9782503570525.

DOI: 10.18352/tseg.1110

Since the publication of William Jordan's *Women and credit* and Craig Muldrew's *The economy of obligation* in the 1990s,¹ the number of studies on women, gender and credit has slowly but steadily increased. In his synthesis, Jordan argued that there was something significant and distinctive about women's roles in premodern credit networks, whereas Muldrew underlined that premodern debt and credit had as much a social and moral meaning as an economic one. These central questions put forward by Jordan and Muldrew demarcate the thematic outlines of *Women and Credit in Pre-Industrial Europe*. This collection of essays, edited by Elise Dermineur, contains thirteen case studies from across Europe. The volume testifies to the vast progress the field has made in the last two decades, as well as the challenges ahead.

The aim of the volume is twofold. First, it wants to lay bare the economic aspects of women's credit activities and to provide empirical data on their market participation. The essays contain a wealth of statistical information on women and credit, thereby successfully addressing the complaint of Jordan in his 1990s overview that 'no numerical precision can be given to words like *substantial* or *considerable*'.² Dermineur rightfully underlines the relevance of this endeavor in her introduction, highlighting that statistical information is urgently needed to allow for more comparative research, but also to integrate the role of women and gender in economic studies on credit and debt – an issue too often neglected by economic historians. Second, the volume aims to shed light on the social dimension of women's credit activities, by looking at issues such as the construction of trust, reputation and emotions. The essays are framed by an introduction by Dermineur and a conclusion written by Laurence Fontaine, which provide a good overview of the current state of the field and the main themes of the volume.

¹ W.C. Jordan, *Women and credit in pre-industrial and developing societies* (Philadelphia 1993); C. Muldrew, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in Early Modern England* (Basingstoke 1998).

² Jordan, *Women and credit*, 77.

The case studies in this collection focus on the period 1400-1800 and predominantly stem from northwestern European regions. The prominence of British scholarship in the field explains why no less than six out of the thirteen essays discuss England. However, the chapters on other regions – the Low Countries (Zuijderduijn), Sweden (Ågren), Germany (Rosenhaft), Northern France (Dermineur), Italy (Shaw) and Spain (Carbonell-Esteller and Cebreiro Ares) – make abundantly clear that the source material is available to rectify this regional imbalance in historiography. Hopefully, this collection will encourage future historians to explore these issues in continental regions, as this would provide excellent comparative material to weigh in on the topical debate on the North-South divergence in female economic agency in pre-industrial Europa, and its alleged connection to the European marriage pattern.³

A number of motifs resonate throughout different chapters. Many essays underscore how previous research has overemphasized the role of widows in credit markets. Instead, contributions by Spicksley, Stevens, Zuijderduijn, Shaw and Dermineur highlight the importance of not-yet-married or lifelong single women as creditors, due to an increased tendency to provide daughters with monetary inheritances. While these single women could experience empowering effects from their market participation, as Dermineur argues, Zuijderduijn stresses the reverse side of the coin. Paradoxically, he suggests, reduced female property ownership might have driven women to financial markets. Other essays by Ågren, Gayton, Shaw, Cebreiro Ares shed light on married women's involvement in credit relations, which was larger than has previously been assumed. Next to that, the gendered aspects of debt formalization and the construction of trust play key parts in the chapters by Carbonell-Esteller, Cebreiro Ares, Rosenhaft, Shaw and Spicksley.

The question of female decision making power over financial assets arises from several contributions. Zuijderduijn and Shaw consider the possibility that men managed women's capital, and Ågren emphasizes the social pressure and coercion Swedish women could experience when creditors demanded that spouses provided security together. In contrast, Dermineur considers the involvement of married women as co-signers with their husbands in France a form of empowerment. These at times intriguingly opposing conclusions call for further research. The essay by Rosenhaft adds a fascinating and often invisible perspective to that debate, by using the correspondence of a merchant widow to investigate the emotional dimensions of women's involvement in credit relations. She shows how, having little protection against her husband's creditors, the widow's engagement with debt was freighted with risk and anxiety. Navigating these required the widow to rely on male relatives and advisors.

3 For a recent overview of the debate, see: O. Gelderblom and F. Trivellato, 'The business history of the preindustrial world. Towards a comparative historical analysis', *Business History* 61 (2019) 238-239.

Despite the empirical richness of this collection, some themes could have been explored in more depth. Ethnic minorities, such as Jewish women, do not appear in the collection – the reader is referred to Jordan's publications instead. Given the prominent role of Jewish women in credit networks and the time passed since Jordan's studies, a consideration of this topic would not have been amiss. Moreover, as many contributions focus on women's activities, a more explicit comparison with the strategies used by male participants would have been welcome to investigate gender differences and their intersection with lifecycle position. Did younger single men, for example, made the same safe choices as single women did when managing their assets? This remarks aside, *Women and Credit in Pre-Industrial Europe*, is a much-needed addition to the field, containing an array of chapters on understudied regions and subjects.

Andrea Bardyn, KU Leuven

Dennie Oude Nijhuis, *Religion, Class, and the Postwar Development of the Dutch Welfare State* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018). 340 p. ISBN 9789462986411.

DOI: 10.18352/tseg.1108

In *Religion, Class, and the Postwar Development of the Dutch Welfare State*, Dennie Oude Nijhuis describes the transformation of the Netherlands from 'laggard' to 'leader' among welfare states in the advanced political economies. Oude Nijhuis, an Assistant Professor of history at Leiden University and senior researcher at the International Institute of Social History in Amsterdam, offers a comprehensive history of the Dutch welfare state with attention for the most important public welfare reforms since the Second World War. Particular emphasis is placed on the introduction of social insurance programs for old-age, unemployment, sickness and disability. The author consulted several archival collections in the Netherlands, including those of the Dutch union and employer federations, the main confessional political parties and several (semi-)public agencies tasked with welfare administration. The result is a *tour-de-force* around the most important developments in the Dutch welfare state over the course of the twentieth century until the most recent debates on pension reform and precarious employment.

The book is a welcome addition to the relatively small number of English-language publications on the political economy of the Dutch welfare state, the most well-known of which (Cox's *The Development of the Dutch Welfare State* and Visser and Hemerijck's *A Dutch Miracle*) are already several decades old. Since then,

international scholarly attention to the Dutch welfare state has been limited. In the first section of the book, Oude Nijhuis makes a convincing argument why this lack of attention is unwarranted: the relative generosity of the Dutch welfare state coupled with its solidaristic features towards low-income workers has been largely carried by the middle classes, yet strong opposition seems to have been absent. The author explains this ‘act of asymmetric solidarity’ by emphasizing the confluence of a political dominance of Christian democracy and the sectoral organization of the Dutch labour movement. In the following two book sections, Oude Nijhuis covers the post-war expansion of the Dutch welfare state and its subsequent retrenchment from the 1980s onwards.

In the chapters on welfare expansion, Oude Nijhuis details how the emphasis on personal responsibility and the strict adherence to actuarial principles by confessional parties and unions acted as a break on the development of a compulsory and strongly redistributive social insurance system in the pre-war years. The subsequent weakening of these ideas in the post-war period then served as one of two catalysts for broad welfare reforms. The other driving force – the end to wage moderation in the 1960s – created opportunities for unions and employers to agree on public protections against old-age pensions, unemployment, and disability benefits, among others, as these would be financed from the margin of pay increases. Unions had the upper hand in Oude Nijhuis’ narrative, increasingly finding support within Parliament, to whom employers were forced to acquiesce.

Most notable in the second section of the book is the author’s discussion of the severe inactivity crisis of the 1980s and the 1990s, which he convincingly presents as the unintended consequence of the expansionary trajectory in prior decades. Mass withdrawal from the labour market through disability and early retirement schemes pushed confessional politicians towards the right and strengthened the position of employers. These actors supported the subsequent move of the Dutch welfare state towards privatization and activation, as similarly witnessed in other advanced political economies. As opposed to scholars like Paul Pierson, Oude Nijhuis argues that the political dynamics of retrenchment were not fundamentally different from those of its expansion: as before, political parties (especially those on the right-wing) benefited from new electoral opportunities, while the social partners continued to be important interlocutors for policy-makers.

Nonetheless, Oude Nijhuis stays relatively close to the existing scholarship by focusing on formal legislative changes within the welfare state and by identifying unions, employers, and political parties as the main instigators of welfare reform. The author’s own observations on the significance of conflicts *within* these organizations largely go unexplored – a logical consequence of the choice for historical breadth. Questions on how ideas around religion or class informed those representing religious and socio-economic interests in Dutch politics are there-

fore left open-ended, despite what the book title suggests. Another consequence is the book's strong focus on the *insiders* of the Dutch welfare state, despite growing attention among welfare state scholars for its dualizing features. This begs the question if the book's highly positive assessment of the Dutch welfare state's outcomes can be maintained if, say, the position of women or migrant workers would be more extensively covered.

Still, *Religion, Class, and the Postwar Development of the Dutch Welfare State* will serve as an excellent resource for scholars and students of the welfare state. Those familiar with this scholarship will appreciate this new contribution to the longstanding debate on the *status aparte* of the Dutch welfare state; others without such familiarity will welcome the comprehensiveness with which Oude Nijhuis has charted its historical trajectory.

Natascha van der Zwan, Leiden University

Bram Bouwens, Joost Dankers, Yvonne van Mill e.a., *Door staal gedreven. Van Hoogovens tot Tata Steel 1918-2018* (Bussum: Thoth, 2018). 256 p. ISBN 9789068687651.

DOI: 0.18352/tseg.1109

Natuurlijk kon de Hoogovens (zoals ik het staalbedrijf in IJmuiden maar blijf noemen) het eeuwjubileum niet ongemerkt voorbij laten gaan. En blijkbaar wilde de staalreus, die al jaren ook in big data doet, toch weer gewoon een boek. Maar wat zou deze uitgave, behalve de meest recente geschiedenis, nog meer kunnen toevoegen na de kloeke jubileumboeken die het bedrijf bij de voorgaande jubilea had laten verschijnen? Nu hadden twee eerdere schrijvers – die beiden weer van de partij zijn – al in 1993 aangegeven dat over Hoogovens vele boeken te schrijven zijn zonder enig gevaar voor doublure of herhaling. De opdrachtgever en de redactie hebben het deze keer wat anders aangepakt en zich 'beperkt' tot een publiksboek van zo'n 250 pagina's dat voor circa de helft gevuld is met beeld. Er is bovendien een nieuwe invalshoek toegevoegd: de ruimtelijke relatie van Hoogovens met de omgeving.

Iets meer dan een kwart van het boek is gewijd aan het vierluik 'Landschap in beeld'. Mooi kaartmateriaal en goed gekozen beeld geven met de begeleidende essays een goed idee van de inbreuk die de immer veranderende Hoogovens in dit oude cultuurlandschap teweeg heeft gebracht. De betrekkelijke rust van een landelijk gebied met duindorpen en buitenplaatsen maakte plaats voor een stedelijke en industriële dynamiek die leidde tot een Staalstad, zonder dat er sprake was van een enkele echte *city*. De grote groei van de nabije gemeenten was eind

twintigste eeuw voorbij, de grootste kern, Velsen, kent zelfs een lichte teruggang begin eenentwintigste eeuw. De schaalgrootte vroeg om bijzondere bestuurlijke inkadering, in 1958 is er sprake van een Raad voor IJmond. De overheid moest zijn planologie aanpassen aan de continue ontwikkelingen op het eigen 750 hectare grote bedrijfsterrein van de Hoogovens.

Van rood naar blauw

Het grootste deel van het boek is gewijd aan een chronologisch overzicht van de ontwikkeling van een nationale ruwijzerproducent tot onderdeel van internationale staalverbanden. Daarbij is een cesuur gelegd in 1982, toen Hoogovens na de breuk binnen Estel weer op eigen benen stond. De twee hoofdstukken gewijd aan de 65 jaar daaraan voorafgaand bieden een handzaam overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen. Aan de laatste 35 jaar zijn drie hoofdstukken gewijd met ieder een andere thematische invalshoek: strategie & concurrentie, technologie & innovatie en mensen & machten. De staalwereld veranderde in deze periode ingrijpend. Grafieken en beeldstatistieken tonen de opkomst van de Aziatische producenten, die vanaf de eeuwwisseling spectaculair is. China is goed voor de helft van de huidige wereldproductie. De producenten in de oude wereld moesten reageren. Hoogovens ondervond eerst nog de concurrentie van de voormalige Oostbloklanden maar kon jarenlang zijn zelfstandigheid handhaven door een strategie als tweemetalenconcern – waarbij de ‘aluminiumpoot’ aan belang won – en voortdurende aanpassing aan de markt met steeds hoogwaardigere (eind)producten.

De voorwaartse integratie met deel- of overname van een reeks Nederlandse metaalverwerkende bedrijven komt kort aan bod. Daarbij stak de overheid een helpende hand toe in de vorm van een kapitaalparticipatie (die al snel werd afgebouwd) zonder verdere staatssteun. Hoogovens kon het zelfstandig rooien, zeker met de zeewind in de rug, maar werd amper zestien jaar na het als een eche ervaren samengaan met Hoesch toch in de armen gedreven van een overjarige overbuurman, *British Steel*. De fusie werd in de praktijk als een overname ervaren. De *headquarters* lagen aan de Theems, het Dudokkantoor in IJmuiden was ‘bijzaak’. Deze episode leest als een handleiding voor internationaal fusie(mis)management, inclusief het Angelsaksische jargon. Zinnen als ‘Corus Nederland bleef onderworpen aan een gemitigeerd structuurregime’, maken dat de lezer moet blijven opletten. Via een voor Nederlandse begrippen ongekende en ongehoorde veiling kwam Hoogovens in 2007 in handen van het onbekende *Tata Steel*: het rode logo van Corus maakte plaats voor het blauwe van Tata. Maar qua managementstrategie en sociale politiek stond deze verre concullega veel dichterbij de wereld van IJmuiden aan Zee dan *British Steel*.

Zoals altijd, en zeker in het geval van een zo complex en uitgebreid bedrijf, mis je als lezer bepaalde zaken. Het woord asbest – toch een veel gebruikt mineraal

op het hoogoverterrein – komt niet voor. En ook de milieuhinder voor de omgeving komt amper ter sprake. Verder had meer aandacht voor de grondstofvoorziening, tenslotte cruciaal voor een hoogovenbedrijf, niet misstaan. Hoe toelevering en afzet werden en worden geregeld blijft grotendeels onbesproken. De rol van de Rijksoverheid en de discussie (of eigenlijk het gebrek eraan: Hoogovens is van begin af aan van nationaal belang) wordt slechts aangestipt. Maar het meest mis ik toch de mannen en vrouwen van staal: de walswerkers, de meisjes van de Breedband. Deze werkgemeenschap (zoals de directie het vanaf de stichting voor ogen stond) droeg dit bedrijf en moest mee in veranderende tijden. Niet alleen de kleur van en het logo op hun werkplunje veranderde regelmatig, hun vakinhoudelijke kennis vroeg ook om voortdurende bijstelling. Het handwerk veranderde in hersenarbeid door mechanisering en computerisering. Of daarmee hun betrokkenheid ook anders werd?

Giel van Hooff, Technische Universiteit Eindhoven

Rien Huiskamp, *Het ambachtelijk bedrijf in de laatmiddeleeuwse stad* (Zwolle: SPA Uitgevers, 2019). 140 p. ISBN 9789089320254.

DOI: 10.18352/tseg.1111

Het thema ‘middeleeuwse ambachten’ geniet in 2019 bijzondere aandacht. Het staat centraal op de Dag van de stadsarcheologie bij de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort en op het internationale symposium *Craftsmen and metal-working in medieval cities* in Parijs. Archeologen en historici slaan op deze bijeenkomsten de handen ineen om op basis van de rijke bodem- en archiefvondsten uit laatmiddeleeuwse steden een historisch beeld te profileren. Dit is het tijdvak bij uitstek waarbij een benadering vanuit beide disciplines mogelijk en lucratief is.

Dat *Het ambachtelijk bedrijf* van Huiskamp dit jaar is verschenen, is dan ook goed getimed. Hij behandelt vier ambachten die in tal van steden voorkwamen, namelijk pottenbakken, bierbrouwen, leerlooien en lakenvollen. Hij combineert de resultaten van archeologische opgravingen met onderzoeksresultaten van historici en selecteert van elk ambacht vijf tot zes Nederlandse en Belgische steden waarvan uitgebreide documentatie aanwezig is. Om de productietechnieken te doorgronden is voor het pottenbakken, het leerlooien (maken van run) en het vollen bovendien gebruik gemaakt van experimentele archeologie.

Huiskamp beperkt zich niet tot een analyse van de productiemethoden. Hij geeft tijdschema's die inzichtelijk maken hoe lang aan stukgoed of series van producten werd gewerkt en wat daarbij de benodigde arbeidsinzet was. Met betrek-

king tot de afzonderlijke werkzaamheden bespreekt hij welke mate van scholing was vereist en of de taken door mannen of vrouwen werden uitgevoerd. Indien bekend zijn hier ook verschillen in beloning bij betrokken.

Het beeld dat ontstaat, getuigt van een grote diversiteit binnen de ambachten. Er waren kleine bedrijven zonder personeel en met weinig geïnvesteerd kapitaal, die produceerden voor de lokale markt. De eigenaars en hun gezin voerden alle werkzaamheden uit. Maar er waren ook grotere bedrijven die verscheidene knapen en meiden in dienst hadden, die ieder hun eigen taken hadden, kostbare bedrijfsmiddelen gebruikten en grote partijen produceerden voor uitvoer naar andere regio's. Sommige ondernemers maakten producten van hoge kwaliteit en experimenteerden met nieuwe varianten voor nieuwe consumentengroepen. Anderen maakten standaardproducten voor de bulk van de markt. De lengte van het productieproces kon per ambacht sterk variëren van een wekelijkse cyclus (bier, aardewerk, laken) tot een cyclus van een halfjaar (leer). In bepaalde ambachten, zoals het pottenbakken en leerlooien, lijken hoofdzakelijk mannen werkzaam te zijn geweest, maar bij het vollen en bierbrouwen waren ook vrouwen betrokken, als eigenaressen van de zaak en als werkneemsters. Ondernemers hadden bedrijfsmiddelen in eigendom of huurden ze. Ze kochten de grondstoffen zelf in of kregen die van een opdrachtgever aangeleverd. Ook de vastigheid van het dienstverband van medewerkers varieerde, van inwonend personeel (in opleiding) tot werkers die bij meerdere bedrijven dezelfde taken uitvoerden en voor hun diensten werden betaald.

In een nabeschuiving gaat Huiskamp in op de vraag in hoeverre in deze ambachtelijke bedrijven vormen van proto-kapitalisme zijn te herkennen. Zeker was reeds in de late middeleeuwen een kapitalistische tendens waar te nemen. Ondernemers hadden bedrijfsmiddelen in eigendom en de groeiende consumentenmarkt gaf ruimte voor schaalvergroting. De verkregen winsten werden deels geïnvesteerd in uitbreiding van middelen en personeel, waardoor er meer ruimte ontstond voor loonarbeid. Toch was er nog geen sprake van vrij ondernemerschap. Gilden en stadsbesturen hanteerden tot in de zestiende eeuw strikte normen voor de productieomvang, de productkwaliteit, het aantal leerlingen en werktijden. Voor bier golden ook nog maximumprijzen. Bedrijfskapitaal was afkomstig van familie, vrienden of compagnons en niet van anonieme beleggers. En ook de arbeidsmarkt was niet geheel vrij: knechten en meiden mochten niet zonder meer van de ene naar de andere meester overstappen en mochten ook niet buiten de stad hun diensten aanbieden. Huiskamp kan zich het meest vinden in de interpretatie van DuPlessis en Howell, die argumenteren dat de laatmiddeleeuwse ambachten kunnen worden betiteld als *small commodity production*, die niet noodzakelijk voorloper was van kapitalisme.

Archeologen vinden in dit boek een concentratie van gegevens die hen helpt

nieuwe vondsten beter te contextualiseren en te vergelijken met situaties in andere steden. Historici krijgen een materieel kijkje achter de coulissen van de stedelijke regelgeving. De opgegraven resten van ambachtelijke bedrijven geven inzicht in hun werkelijke omvang en hun locatie in de stad. Ze verraden bovendien de ontwikkeling en continuïteit van productsoorten en productietechnieken. Grondige kennis over de gang van zaken in specifieke bedrijfstakken kan leiden tot nieuwe interpretaties van de economische ontwikkeling van Nederland, zoals al eerder is bewezen door onderzoeken in de textielsector (Kaptein) en brouwssector (Yntema en Unger). *Het ambachtelijk bedrijf* is hiervoor een stevige bouwsteen.

Huiskamp, bedrijfsadviseur op het gebied van arbeidsrelaties, was tevens amateur-archeoloog in Haarlem, wat hem op het spoor bracht van de middeleeuwse ambachten. Eerder heeft hij in lokale archeologische tijdschriften over de beschreven ambachten gepubliceerd. Hij heeft deze synthese in een worsteling met zijn gezondheid ternauwernood kunnen realiseren. In juni 2019 is hij aan zijn ziekte overleden. Dit boek is een kostbare en dankbare nalatenschap.

Leen Alberts, Hogeschool Utrecht

Marijke van der Wal, *Koopmanszoon Michiel Heusch op Italiëreis. Brieven van het thuisfront, 1664-1665* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2019). 250 p. ISBN 9789087047757.

DOI: 10.18352/tseg.1112

Eigentijdse egodocumenten over een zeventiende-eeuwse Italiëreis zijn op zich niet uniek. Veel welgestelde jongeren maakten zo'n *grand tour* en hielden een reisverslag bij of stuurden brieven naar huis. Brieven van het thuisfront zijn veel zeldzamer. Marijke van der Wal, bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands aan de Universiteit Leiden, kwam deze verzameling van 51 brieven uit 1664-1665 op het spoor. Zij was van 2008 tot 2013 projectleider van 'Brieven als Buit', waarbij ruim 38.000 Nederlandse brieven uit Engelse archieven digitaal ontsloten werden op www.brievenalsbuit.inl.nl.

De brieven zijn allemaal gericht aan Michiel Heusch jr. (1641-1668), zoon van koopman Michiel Heusch sr. (1601-1684) die in de internationale handelsstad Hamburg een vooraanstaande plaats innam. Zijn gezin maakte daar deel uit van de Nederlandssprekende én -schrijvende gemeenschap. Liefst 47 van de brieven zijn van vader Heusch, de overige brieven komen van andere familieleden. Michiel jr. reisde naar Italië. De vroegst gedateerde brief ontving hij in Zuid-Duitsland, bij de laatste brief stond hij op het punt om van Genua naar Frankrijk te vertrekken. Kennis van het Frans en Italiaans was van belang voor kooplieden,

iets waar zijn vader hem in zijn brieven regelmatig op wees. Vaderlief had meer invloed op de reis. Zoon Michiel bezocht plekken die hemzelf interesseerden – Venetië tijdens het Carnaval – maar liet zich evengoed door zijn vader dirigeren naar steden waar hij zaken moest afhandelen, zoals Genua. In hoeverre Heusch jr. ook cultureel gevormd werd tijdens de reis blijft in het ongewisse, wel is duidelijk dat hij alle kneepjes van het vak van koopman leerde.

Heusch sr. instrueerde zijn zoon in de koophandel, die hinder ondervond van de tijdens zijn reis uitgebroken Tweede Engelse Oorlog (1665-1667). Heusch sr. vreesde voor ladingen die vanuit diverse landen onderweg waren. Strijdende partijen hadden mogelijk interesse in verscheepte bouwmaterialen als lood en ijzer, terwijl de eveneens door hem verhandelde voedingswaren alleen al door oponthoud schade konden oplopen. De brieven waren een belangrijke schakel in de administratie van Heusch' handel: de financiering, de verzekering en het verschepen ervan komen aan bod. Vermoedelijk stuurde zoon Heusch ze samen in één pakket naar huis, om daar opgeborgen te worden. Vader Heusch waarschuwde meer dan eens voor de vele kapers op de kust. Het is wrang dat die kapers alsnog deze collectie brieven buitmaakten.

De brieven geven een gedetailleerd inzicht in de handelsrelaties van Heusch sr. Hij noemt circa 270 namen van contacten in voornamelijk Italië en Hamburg. Een namenlijst in deze uitgave voorziet hen, voor zover mogelijk, van aanvullende informatie. Omdat de brieven uit een aangesloten periode stammen, zijn sommige relaties op de voet te volgen. Zo wond Heusch sr. zich eerst op over de eigenzinnige schipper Cort Moller die niets van zich liet horen terwijl hij met 304 zakken rijst uit Genua naar Hamburg voer. Heusch wist niet wanneer zijn handelswaar zou arriveren. De relatie leek gered toen Moller opdook op een moment dat de prijs voor rijst hoog was. Toen later echter bleek dat een deel van de rijst was aangetast omdat de zakken in het ruim bij de rozijnen hadden gelegen, kon Moller uiteraard geen goed meer doen. Verzekeraars bogen zich vervolgens over dit incident.

Het uitwisselen van zakelijke gegevens maakt de inhoud van de brieven soms knap ingewikkeld. De teksten wemelen van jargon uit de handels- en wisselpraktijken, met termen die zelfs het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* niet hebben gehaald. Een interessante uitdaging voor neerlandici. Voor hen biedt deze uitgave meer aanknopingspunten voor onderzoek. De in 1585 uit Antwerpen gevluchte familie Heusch schreef tachtig jaar later, in de derde generatie, nog steeds in het Nederlands. In Hamburg op straat zullen zij zich echter van het – aan het Nederlands verwante – Nederduits hebben uitgedrukt. De Duitse invloed is in de brieven zichtbaar door enige lexicale interferentie, zoals het gebruik van *Osteren* en *Pfingsten* voor Pasen en Pinksteren. Werkelijke *code switching*, waarbij afwisselend Nederlands en Duits wordt gebruikt, is echter niet aan de orde.

Na ruim zestig pagina's verhelderende achtergrondinformatie volgt de transcriptie van alle brieven, met telkens voor een aantal brieven tegelijk een korte inleiding. Dat is een prettige oplossing omdat de brieven in hapklare hoeveelheden worden aangeboden en er hierdoor een doorlopend chronologisch verhaal ontstaat. De al genoemde namenlijst sluit deze keurig verzorgde en geïllustreerde bronnenuitgave af.

Ingrid van der Vlis, Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk

Thomas Max Safley (ed.), *Labor Before the Industrial Revolution. Work, Technology and their Ecologies in an Age of Early Capitalism*. [Perspectives in Economic and Social History, vol. 55.] (London/New York: Routledge, 2019). xiv, 262 p. ISBN 9780815369950.

DOI: 10.18352/tseg.1113

Labor Before the Industrial Revolution brings together ten essays which all deal with labour as a lived experience in early modern and medieval Europe. In an introductory chapter, Thomas Max Safley and Leonard N. Rosenband state that in debates on industrialization, the development of capitalism and the growth of a 'modern' economy, generalizations, monolithic views and teleological reasoning are still latent. Whether primacy is attributed to the accumulation of capital, technological progress or a rising consumer demand as the engine of economic growth, labour is most often reduced to a mere factor of production. By contrast, this volume aims to show how labourers themselves were creative agents and played a meaningful role in economic development. Safley and Rosenband moreover plead for a nuanced, contextualized view that recognizes the various requirements posed by different industries for rising productivity. The importance of variety and context is implied by the 'ecological' approach developed by the authors. In essence, this approach implies a consideration of the dynamic and mutually transformative interactions that exist between labourers and their behaviour on the one hand, and the specific environment – comprising the physical setting, social relations, market forces, regulatory regimes and so forth – on the other hand. Variations in the environment create distinctive 'ecologies of work' and render every 'locus of labour' unique. This opens the way to think of multiple forms of capitalism and expose different types of industrialization. Bert de Munck and Jelle Versieren thus aptly speak about genealogies of capitalisms (in plural) in their essay on the commodification of labour.

The contributors to this volume explore the experience of work and how

it interacted with its environment in ten different industries (paper-making, ribbon-making, ceramics, leather trade, harvest work, building, maritime work, glass-making, mercury mining and the illicit economy). Debates on economic growth and industrialization generally revert to the classic example of the textile industry, yet here the editor has chosen to turn our attention to rarely studied forms of labour in this context, which in itself is original and refreshing. Thijs Lambrecht, for example, explains how in the eighteenth century attempts to increase productivity during harvest changed work regimes and labour organization in the cereal plains of Northern France. Large farmers attracted itinerant workers, imposed new wage systems and introduced new tools and technologies. Yet, as these evolutions threatened to dislocate customary work patterns and local social relations, laws were imposed by the government to restore order and balance. Thus, the experience of harvest work was shaped by the dynamic interaction between the labour and product market, technology, social relations and a regulatory framework. The issue of regulation is also addressed by Philippe Minard, who focusses on the adaptations of rules and norms concerning quality control among the London leather trades around 1800. He demonstrates convincingly that the traditional dichotomy between archaic regulations and a modern free market and the narrative suggesting a linear movement towards deregulation are too simplistic.

Another issue touched upon by various authors is the interplay between science, technology and skill. The idea that technological change brought about by science was the source of modern economic growth, as upheld for instance by Joel Mokyr, is clearly refuted in this volume. Rosenband, Safley and Corine Maitte in their essays on paper-making, mercury mining, and glass-production respectively, point out that formalized knowledge disseminated through encyclopaedias or technical manuals, did not render skill redundant. The tacit knowledge and practised judgement of the craftsman remained important in the course of production. Nor was technological innovation a simple top-down process imposed by learned scientists: its success was dependant on the response and receptivity of the labourers themselves in specific environments (as demonstrated by Lambrecht as well). The empirical study of intensified labour in specific industries also challenges Jan de Vries's thesis of an industrious revolution. For one, labourers did not necessarily choose to work more voluntarily. According to Andrea Caracausi, the industriousness displayed by ribbon-weavers was not as much a free choice as a forced consequence of the growing market for this fashionable product. Moreover, specific ecologies, like the Idrija mercury mine with its health hazards, simply did not allow labourers to intensify work.

Together, these essays illustrate the hazards of rational abstractions, generic concepts and grand narratives. Labour and its organization were strongly embed-

ded in a specific and path-dependent context. Work processes, wage regimes and social relations of production were shaped by their unique environment, and in turn influenced this environment, resulting in a multiplicity of ecologies of work. Given the extreme contingency of these ecologies, it must be noted that this approach faces the risk of lapsing into a relativistic stance or delivering a descriptive narration. Some of the contributions in this volume, lacking clear research questions, cannot withstand this last critique completely. In general, however, the conclusions of the individual essays and the approach advocated can surely inspire fresh questions about past production environments. By bringing to the fore the agency of labour and workers and by pointing at the variety of impulses for change, this volume certainly offers a valuable contribution to various topical debates in social and economic history.

Ward Leloup, Vrije Universiteit Brussel and Ghent University

Jaak Slangen, *Tussen gemeynte en landschapspark. Zes generaties boeren op Mortelshof (1829-2005)* (Leiden: eigen uitgave, 2018). 735 p. ISBN 9789081757515.

DOI: 10.18352/tseg.1114

In 1829 stichtte een Roermondse brouwer en jeneverstoker een ontginningsboerderij op de Linnerheide tussen Linne en Sint-Odiliënberg. Een kleine twee eeuwen later, in 2005, verkocht de laatste bewoner de grond van het bedrijf aan het Limburgs Landschap, dat er een landschapspark van maakte. De geschiedenis van deze boerderij Mortelshof en haar bewoners is nu beschreven in een lijvig boek van de Leidse historicus Jaak Slangen, die zelf op de boerderij opgroeide. Hij beperkt zich daarbij overigens niet tot de geschiedenis van boerderij en bewoners, maar plaatst die in het kader van de agrarische geschiedenis van Limburg en van de sociaaleconomische geschiedenis van de Roerstreek.

Wat de geschiedenis van de Mortelshof vooral interessant maakt, is dat we hier op microniveau de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende en twintigste eeuw weerspiegeld zien. De boerderij werd gesticht op grond van de gemeynte, de gemeenschappelijk gebruikte 'woeste gronden', elders marken genoemd, die in de eerste helft van de negentiende eeuw werden verdeeld of verkocht. De verdeling en geleidelijke ontginning van de marken betekende het begin van de expansie en intensivering van de landbouw op de zandgronden. Die processen zouden in de loop van de twintigste eeuw een geweldige snelheid krijgen. Dat leidde tot een enorme toename van de productiviteit per hectare en aanvankelijk ook nog tot een stijging van het aantal arbeidskrachten in de land-

bouw. Na de Tweede Wereldoorlog echter leidden schaalvergroting en mechanisatie tot een sterke daling van het aantal agrariërs. Eerst moesten de kleine boeren plaatsmaken, later kwamen ook grotere bedrijven in het gedrang. Daarbij speelde ook mee dat de samenleving steeds meer oog kreeg voor de nadelige gevolgen van de intensieve landbouw voor natuur en landschap.

Al deze ontwikkelingen zien we terug in de geschiedenis van de Mortelshof. Dat wil niet zeggen dat deze boerderij als representatief kan worden gezien voor zoiets als 'het Nederlandse boerenbedrijf'. Met een omvang van rond de 40 hectare was het – zeker naar Limburgse maatstaven – een groot bedrijf. De familie Slangen, die er sinds 1879 woonde en sinds 1905 eigenaar was, was ook geen gemiddelde boerenfamilie. Het waren bekwame ondernemers, die openstonden voor vernieuwingen. Ze bezaten bijvoorbeeld al vóór de Tweede Wereldoorlog een melkmachine, wat toen nog heel uitzonderlijk was. De eerste Slangen op de Mortelshof begon in 1879, in de eerste jaren van de agrarische depressie van de late negentiende eeuw, maar slaagde er goed in die zware jaren te overleven en hield zelfs geld over om land aan te kopen. Ook de depressie van de jaren dertig lijkt de Slangens niet heel zwaar te hebben geraakt, waarschijnlijk vanwege de succesvolle introductie van de pootaardappelteelt.

De Mortelshof was dus verre van een gemiddeld boerenbedrijf, maar we zien hier wel de uitdagingen en dilemma's terug waar alle Nederlandse boeren in de negentiende en twintigste eeuw mee werden geconfronteerd: hoe te reageren op economische tegenspoed, hoe het bedrijf te 'ontmengen' – dat wil zeggen welke takken van het traditionele sterk gemengde Limburgse boerenbedrijf op te geven om te kunnen specialiseren – en ook bij elke generatiewisseling, hoe de grond over te dragen aan de bedrijfsopvolger zonder de belangen van de overige kinderen te schaden. Met de sterk gestegen grondprijzen in Nederland – de gemiddelde prijs van een hectare landbouwgrond was in 2012 50.000 euro – wordt dat steeds lastiger en in het geval van de Mortelshof heeft het tot grote conflicten geleid. Dankzij het gedeeltelijk bewaarde familiearchief, *oral history*, en zijn eigen ervaringen kan de auteur hier diep op ingaan.

Tussen gemeynte en landschapspark is een rijk boek. Het behandelt alle thema's uit de agrarische geschiedenis van Limburg in de negentiende en twintigste eeuw: de ontginningen, de agrarische depressie van 1878-1895, de opkomst van de coöperaties, de verzuijing, de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, de wederopbouw, en nog wat meer, zoals biografieën van eigenaren van de Mortelshof en andere boerderijen, archeologische vondsten op het terrein van de Mortelshof, de geschiedenis van een kostschool in Roermond waar de Slangens producten aan leverden, enzovoort.

Die rijkdom is ook de oorzaak van mijn enige ernstige bezwaar tegen dit boek: het is te dik. Het beslaat 735 pagina's, exclusief het uitgebreide notenapparaat,

dat te vinden is op een bijbehorende website, www.mortelshof.nl. Voor wie het boek wil lezen en ook de noten, waar ook nog veel lezenswaardigs in staat, is dat niet handig. Je zit dan op de bank met een zwaar boek op schoot en een laptop naast je, dat leest niet lekker. Ernstiger is dat de saga van de Slangens deels overwoekerd wordt door allerlei niet altijd ter zake doende details. Het is natuurlijk leuk om te lezen dat broeder Salesius in 1883 op de vlucht was voor de politie omdat hij verdacht werd van misbruik van vijftien kinderen, wat dat betreft is er dus niets nieuws onder de zon, maar met de Mortelshof en de familie Slangen heeft het niet veel te maken. Ik denk dat een korter boek met minder zijpaden het verhaal pakkender had kunnen brengen. Aan de andere kant, dit is ook geen boek dat je helemaal van kaft tot kaft moet willen lezen. Je kunt ook gewoon de thema's kiezen die je interesseren. Nagenoeg alle thema's uit de Nederlandse landbouwgeschiedenis van na 1800 komen aan de orde en juist het perspectief vanuit dit individuele, goed gedocumenteerde bedrijf levert interessante inzichten op.

Jaak Slangen heeft dit boek, waarvoor hij twintig jaar onderzoek heeft verricht, bedoeld als een monument voor zijn ouders, maar het is ook een belangrijke bijdrage aan de Nederlandse agrarische geschiedenis en een beschrijving van een plattelandssamenleving die vrijwel verdwenen is. Boeren worden zeldzaam in Nederland, tussen 1990 en 2016 halveerde het aantal boerenbedrijven tot 64.000 en nog steeds houden er jaarlijks een paar duizend mee op. Wie wil begrijpen waarom dat gebeurt, vindt in dit boek stof tot nadenken.

Piet van Cruyningen, Wageningen University

Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde (red.), *'Allen zijn welkom'. Ontmoetingsplaatsen in de Lage Landen rond 1900* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2017). 310 p. ISBN 9789087046910.

DOI: 10.18352/tseg.1115

In een tijd waarin het internetgebruik almaar toeneemt, zijn klachten over de afname van *real life* intermenselijk contact aan de orde van de dag. Sommigen denken met smart terug aan vervlogen tijden waarin individuen elkaar bewust dan wel toevallig, maar in elk geval frequenter 'werkelijk' zouden hebben getroffen. Vaak fungeert de periode rond 1900 in hun ogen als scharnierpunt. Allerlei technische, maatschappelijke en ruimtelijke veranderingen zouden rond de eeuwwende dergelijke ontmoetingen minder vanzelfsprekend hebben gemaakt. In hun inleiding van de bundel *'Allen zijn welkom'* staan de samenstellers, Ben de Pater, Tom Sintobin en Hans Vandevoorde, stil bij deze cultuurkritiek. Ze verwijzen naar de

Poolse socioloog Zygmunt Bauman die meent dat de stedelijke ruimte in de late negentiende eeuw zo ingrijpend transformeerde dat ontmoetingsplekken rap verdwenen. Ook citeren zij de Amerikaanse geograaf Steven Flusty die een toename van *interdictory spaces* signaleert: ruimtes zo ontworpen dat mensen er niet langdurig kunnen of willen vertoeven.

Een van de belangrijkste uitkomsten van deze bundel is echter dat ontmoetingsplaatsen rond 1900 juist floreerden, en dat dergelijke cultuurkritiek dus moet worden genuanceerd. De lezer bevindt zich nu eens in een sportstadion, dan weer op een begraafplaats; nu eens in een hotel, dan weer in een urinoir – dit was het *Belle-Epoque* van het openbare toilet. Elk van de vijftien bijdragen is gericht op een van deze plekken en de meeste zijn vooral beschrijvend van aard. Enkele auteurs beklemtonen dat het schaarse bronmateriaal slechts een inventarisatie toestaat. Een van de redacteurs, Tom Sintobin, zwakt in zijn bijdrage de ambitie speels maar expliciet af: ‘Dit stuk heeft dan ook allesbehalve de pretentie een exhaustief onderzoek naar de verbeelding van Oostende rond de eeuwwisseling te vormen, maar misschien is het wel leuke lectuur voor op het strand, en een wegwijzer voor nog uit te voeren, meer ambitieus onderzoek...’ (p. 157). Het centrale concept van ‘de ontmoetingsplaats’ wordt daardoor niet systematisch ingezet of bevraagd, hoewel aanverwante theoretische noties als Mary Pratts ‘contact zone’ en Michel Foucaults ‘heterotoop’ geregeld de revue passeren.

Toch biedt deze publicatie belangrijke inzichten. Zij verheldert dat er op veel plekken sprake was van (toevallige) ontmoetingen tussen mensen van divers plumeau, maar ook dat er vrijwel overal processen van sociale uitsluiting plaatsvonden. Aan de bijdrage van Hans Knippenberg over het Leger des Heils ontleent de bundel haar inclusief ogende titel. Maar voor veel ontmoetingsplaatsen gold dat de ‘allen’ die er welkom waren geen afspiegeling vormden van de gehele samenleving. De sociale uitsluiting werd bevestigd of juist verhuld in taal. Thomas Delpout toont bijvoorbeeld dat zij die geen toegang hadden tot de tuinconcerten van het Amsterdamse Concertgebouw weliswaar konden meegenieten van de klanken, maar bekendstonden als ‘hekliden’. Peter Rietbergen stelt vast dat de namen van de Nederlands-Indische sociëteiten wel verwijzen naar verbondenheid, maar dat dit ideaal slechts beperkt of beperkend in de praktijk werd gebracht. Individuen die elkaar bewust troffen op dergelijke locaties behoorden veelal tot een specifieke groep, en deelden leeftijd, sekse en/of sociale achtergrond. Opvallend is dat sommige auteurs bij hun bespreking daarvan klasse en stand als synoniemen operationaliseren, maar vooral dat slechts enkelen het begrip identiteit gebruiken, terwijl voor vrijwel al deze ontmoetingsplaatsen geldt wat Hans Vandervoorde concludeert voor cafés: dat er telkens een spanning optrad tussen wat eigen was, en wat vreemd.

Een deel van de hoofdstukken verheldert hoe de ruimtelijke inrichting het

ontmoeten van gelijken en/of anderen (on)mogelijk maakte. Anneleen Arnout analyseert bijvoorbeeld hoe het bijzondere ontwerp van de Brusselse Sint-Hubertusgalerijen, waarin de luxe op de begane grond werd afgewisseld met eenvoudige woonruimtes op de bovenste etage, ontmoetingen tussen mensen van verschillende komaf faciliteerde. Torsten Feys legt bloot hoe de rederijen die de trans-Atlantische passagiersschepen beheerden letterlijk werelddelen verbonden, maar daarbij ook werelden scheidde door voor alle klassen geheel eigen ruimtes met dito reiservaringen te creëren. En Ruben Mantels stelt in zijn bijdrage vast dat de specialisering van kennis die allengs optrad ruimtelijke en contactuele gevolgen had: de verspreiding van facultaire deelbibliotheken in Gent maakte contact tussen specialisten van verschillende vakgebieden minder vanzelfsprekend.

Lezend over de gebruiken bij dergelijke ontmoetingen belandt de lezer soms in wonderlijke situaties. Zo blijkt uit Wim Cappers' hoofdstuk dat de rustplaats Oud Eik en Duinen rond 1900 fungeerde als huwelijksmarkt voor weduwen en weduwnaars; maakt de voetnootloze bijdrage van Jurryt van de Vooren over het Olympisch Stadion duidelijk dat de uitruil van paarden ervoor zorgde dat er, ook in oorlogstijd, contact was tussen de elites van landen; en citeert Lut Missinne in haar bespreking van hotels Marcellus Emants die een Japanse gastvrouw omschreef die 'pogde tegelijkertijd op Japanse wijze diep voor mij te neigen en op Europese manier mij de hand te reiken, kleurde, toen zij voelde, dat dit niet ging, waaruit blijkt dat [zij] evenmin als ik precies wist wat ze moest doen' (p. 147). In het verlengde van deze gebruiken liggen de (on)gereguleerde zintuiglijke ervaringen van de historische actoren: van de door Jaap Grave beschreven doordringende geuren die homoseksuelen tijdens hun ontmoetingen in pissoirs roken, via de grootstedelijke geluiden die de muzikale klanken in Delpouts hoofdstuk allengs bedreigden, tot de smakelijke gerechten van Chinese migranten in havenstad Rotterdam die volgens Ben de Pater gaandeweg ook door Nederlanders werden gewaardeerd.

Het is jammer dat deze mooi verzorgde, met kleurenplaten verrijkte uitgave geen conclusie bevat. Daarin hadden de redacteurs de zeventien dimensies van ontmoetingsplekken die zij in hun inleiding onderscheiden verder kunnen uitwerken en aanvullen met een analyse van het verschil tussen gewenste en ongewenste ontmoetingen. De bijdragen nopen bovendien tot reflectie op de betekenis van kleinschalige samenkomsten in een tijd waarin de massacultuur zich rap ontwikkelde; op de invloed van het veranderende denken over vrouwen en kinderen op ontmoetingsplaatsen; en op het verschil tussen passief en actief contact. Zo nodigt deze bundel, die sterk gericht is op het wie en hoe van de ontmoetingsplaatsen, dus vooral uit tot vervolgonderzoek naar de betekenis van het wat.

Floris Meens, Radboud Universiteit Nijmegen

Peter van Dam, *Wereldverbeters. Een geschiedenis van Fair Trade* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018). 316 p. ISBN 9789463727419.

DOI: 10.18352/tseg.1116

Soms komt de geschiedenis letterlijk dicht bij. Dat is het geval als Peter van Dam zijn boek over de geschiedenis van de beweging voor eerlijke handel opent met een vertelling over de sluiting van de Wereldwinkel Lingewaard, toevalligerwijze de gemeente waar ik woon. Het sluiten van de winkel in 2016 was – tekent Van Dam op – een gevolg van haar eigen succes. ‘Tegenwoordig zijn fair trade voedingsmiddelen in alle supermarkten te koop’, citeert hij een betrokkene. De beweging voor eerlijke handel bereikte daarmee een doel, maar toch voelt het allemaal wat wrang.

Het korte verhaal waarmee Van Dam zijn boek opent is een mooie aanzet voor een studie waarin een tijdvak wordt beschreven dat ten einde lijkt. De beweging voor eerlijke handel, dat is toch bij uitstek iets van linkse mannen en vrouwen uit de jaren zestig en zeventig? Van de wereldwinkel, waar in Afrika vervaardigde beeldjes te koop waren naast rietsuiker en eerlijke koffie? Ja, dat was deels het geval, maar deels ook niet. Als Van Dam in zijn prachtige boek iets laat zien, dan is het wel dat de beweging voor eerlijke handel breder, veelvormiger en ook toekomstbestendiger was, en is, dan wel wordt aangenomen.

Wereldverbeters leest als een toegankelijke en goed geschreven historische studie. Chronologisch worden de wederwaardigheden van de beweging voor eerlijke handel verteld, gegroepeerd rondom een bepaalde sector. Via de kunstnijverheid komen we bij de sluiker, het papier, de koffie en de kleding. Deze opzet maakt dat er soms wat vooruit- of teruggekeken moet worden om alle verbanden helder te houden, maar door de duidelijke opbouw en zorgvuldige redactie van het boek is dat nergens storend. De rode draad is steeds helder, vervelende herhalingen zijn een zeldzaamheid.

Wat het boek vervolgens uittilt boven de zoveelste vertelling van geschiedenis en achtergrond van een sociale beweging is dat Van Dam telkens de morele vraagstukken waar betrokkenen mee te maken hadden centraal weet te stellen. Wilde men nu de markt, de politiek en de moraal veranderen, of ging het om die lokale producenten die een beter leven verdienden? Was het werk gericht op de consument en was er dus succes als deze een eerlijker product kocht, zelfs als dat wat onbewust ging, of ging het om mentaliteitsverandering en het aanpassen van de mondiale economische verhoudingen? En was iedereen het in de beweging daar eigenlijk wel over eens, of waren er botsende belangen en verschillende visies.

Dat laatste ligt natuurlijk voor de hand, temeer omdat de beweging voor eerlijke handel echt een sociale beweging was. Niet gedragen door een aantal kern-

organisaties, maar eerder een steeds van vorm veranderend netwerk van individuen, lokale collectieven, internationale verbanden, verenigingen en stichtingen. Juist vanwege die veelvormigheid is het knap dat de auteur niet alleen echt greep gekregen heeft op de brede beweging, maar het verhaal ervan ook in een consistent en leesbaar betoog weet te presenteren.

Bij dat betoog zijn vervolgens wel twee inhoudelijke opmerkingen te maken. In de eerste plaats is dit boek voor het bredere publiek: er is weinig discussie over de repertoires en mobilisatiestrategieën van de handelaars. Van Dam is niet heel uitvoerig in zijn theoretische onderbouwing. Het gaat hem zowel om de brede beweging rond eerlijke handel, de kernorganisaties en individuen die daarvan deel uitmaakten en hun wensen en verlangens voor een betere wereld, als de bredere context van de verhouding tussen burgerschap en consumentisme met de stijging van de welvaart sinds de late jaren vijftig.

Maar doordat Van Dam relatief kort is over de vraag wat hij in theoretische zin nu precies onder een sociale beweging verstaat en hoe je die zou moeten bestuderen, is in de tweede plaats niet altijd even helder waar de beweging begint en waar die eindigt. Van Dam geeft meermalen aan dat het gaat om een hele brede beweging, maar als ik in de supermarkt min of meer bewust een pak keurmerk-koffie koop, voordat ik die middag kinderkleding ga aanschaffen bij bijvoorbeeld de *Primark*, ben ik dan ook onderdeel van deze beweging? Die vraag zweeft een beetje door de tekst heen en krijgt nergens echt een helder antwoord.

En dat is jammer omdat Van Dam in zijn boek een relevant punt naar voren brengt. Stelling direct aan het begin is dat in de historiografie van Nederland na de Tweede Wereldoorlog een brede middengroep van gematigde opvattingen en kleine gebaren zou ontbreken, terwijl juist in deze groep 'ingrijpende veranderingen' te lokaliseren zouden zijn. Die stelling wordt in de loop van het betoog een aantal keren herhaald, waarbij verschuivende opvattingen over de burger als consument vooral belangrijk worden geacht. Maar omdat niet echt duidelijk wordt hoe Van Dam de beweging voor eerlijke handel nu precies opvat, zijn dat activisten, betrokkenen bij organisaties of ook incidentele kopers van eerlijke koffie of cadeautjes bij de Wereldwinkel, is ook niet heel scherp welke veranderingen nu precies optraden bij welke groepen met al dan niet gematigde opvattingen. Zo wordt een van de meest interessante vragen van het boek helaas niet van een volledig sluitend antwoord voorzien.

Maar misschien kan dat ook helemaal niet. De analyse van het Nederlands actievezen zoals Van Dam die voor de beweging voor eerlijke handel ondernomen heeft smaakt in ieder geval naar meer. *Wereldverbeteraars* is een indrukwekkende studie die niet alleen veel inzicht geeft in de complexe ontwikkelingsgang van deze beweging, maar die bovendien inzicht geeft in de ingewikkelde verhouding tussen burgerschap en consumentisme. Een verhouding die in bijvoorbeeld het

hedendaagse debat over de toekomst van ons klimaat nog voor de nodige hoofdbreken zal gaan zorgen. Zo zit de auteur met zijn mooie historische studie ook nog eens dicht op de huid van de tijd.

Maarten van den Bos, Banning Vereniging

Herman Langeveld en Bram Bouwens, *Whisky, wapens en weelde. Daniël Wolf, ondernemer in crisis- en oorlogstijd* (Amsterdam: Boom, 2018). 308 p. ISBN 9789024424474.

DOI: 10.18352/tseg.1117

De grootouders van Daniël Wolf (1898-1943) gingen met kienen, schorten en lappen stof langs de huizen. Zijn vader was een onopvallende belastingambtenaar. En zelf verliet Daniël op zeventienjarige leeftijd zonder diploma de HBS. De eerste pagina's van *Whisky, wapens en weelde* laten er geen onduidelijkheid over bestaan: niets doet vermoeden dat deze tiener twee decennia later een zeer vermogend zakenman zou zijn.

Waarom een biografie over deze goeddeels in de mist van de geschiedenis verdwenen joodse krantenjongen die multimiljonair werd? Zo'n zeldzaamheid is het ook weer niet dat een eenvoudige Rotterdammer zich opwerkt tot een man met de beschikking over butlers, chauffeurs, dienstbodes, tuinmannen, en ja, een eigen golfbaan. Het antwoord moeten we zoeken in de politieke context waarin Wolf opereerde. Hij zocht bij zijn zakelijke activiteiten dikwijls de randjes op van het toelaatbare. Nu is dat op zichzelf evenmin een rariteit, maar zijn handelingen hadden bijvoorbeeld invloed op de Spaanse Burgeroorlog, op de hulpverlening aan joodse vluchtelingen uit Duitsland en op de strijd tegen het nationaalsocialisme in eigen land.

In chronologische volgorde loodsen Herman Langeveld en Bram Bouwens de lezer door het rijke leven van Daniël Wolf. Een van de belangrijkste voorwaarden voor zijn stijging op de ladder was zijn huwelijk met René Gokkes. De schoonfamilie had aardig wat kapitaal opgebouwd. Zo was de overgrootvader van René vermogend geworden door de handel in boter en was haar oudoom oprichter van een van de voorlopers van het latere Unilever. Wolfs schoonvader ging in 1922 een VOF (vennootschap onder firma) met hem aan waardoor hij in de handel in alcoholica en hout belandde. Vijftien jaar later werd zijn kapitaal geschat op een half miljoen gulden.

Een groot deel van dat geld was verdiend met de handel in spoorbielzen aan de Nederlandse Spoorwegen (NS). Wolfs reputatie liep een knauw op toen er

een parlementair onderzoek kwam naar de monopoliepositie die hij daarbij had verworven. Uitvoerig doen de biografen uit de doeken hoe de vork in de steel zat. Dat is mooi, maar vooral voor wie alles over de nationale en internationale houthandel wil weten en de vraag beantwoord wil zien waarom de NS met name eiken- in plaats van beukenhout voor de dwarsliggers op het spoor gebruikte. De Spoorhout-affaire, zoals de zaak ging heten, liep voor Wolf goed af, maar volgens de auteurs hing er vanaf dat moment rond zijn persoon altijd een 'ongemakkelijk gevoel'.

Daar maakte Wolf het ook zelf naar. In het najaar van 1936 ging hij tijdens de Spaanse Burgeroorlog samen met zijn broer Mozes wapens en munitie leveren aan de Republiek. Ze kochten een viertal schepen, er werden wat NV's en handelsmaatschappijen opgericht, die de gebroeders uit de spotlights hielden en in november vertrok het eerste transport. In Danzig werden zestien tanks, vier stuks veldgeschut, duizend granaten, honderdduizend handgranaten, achthonderdduizend patronen en tienduizend paar laarzen ingeladen – alles in Oost-Europa op de kop getikt. De zending had een waarde van meer dan anderhalf miljoen gulden en werd gelost in Alicante.

In de periode daarna volgde het ene na het andere transport. De inhoud van de lading, de waarde van de vracht, alles wordt in *Whisky, wapens en weelde* keurig opgesomd. Het is een prestatie van formaat dat de biografen zoveel gegevens boven tafel hebben weten te krijgen, terwijl archieven van Wolfs bedrijven en persoonlijk bronnenmateriaal vrijwel compleet verloren zijn gegaan. Via een uitgebreide zoektocht in binnen- en buitenlandse archiefinstellingen zijn de auteurs erin geslaagd om veel van Wolfs leven en zijn zakelijke activiteiten (zowel met betrekking tot de wapenhandel als zijn andere stappen in de zakenwereld) bijeen te puzzelen.

Zonder aarzelen betrad Wolf het schemerige gebied van de wapenhandel en werd hij samen met zijn broer de spil in de wapenhandel met de republikeinen. Ze gingen daarmee in tegen de door Den Haag gesteunde non-interventiepolitiek. Langeveld en Bouwens nemen het hier op voor Wolf. Door de non-interventieafspraken werd de wettige regering van Spanje ernstig benadeeld ten opzichte van de nationalistische die met materieel werden gesteund door nazi-Duitsland en fascistisch Italië. Wapenleveranties vanuit de Sovjet-Unie aan de Republiek vielen daarbij in het niet. 'Dit stelt de activiteiten van de gebroeders Wolf in een positiever licht. Zij kwamen een democratisch gekozen regering te hulp, die door rechts-autoritair en militaristische krachten werd belaagd'. Of dat laatste ook daadwerkelijk een motief was voor Wolf om de Spaanse Republiek bij te staan betwijfelen de biografen. Het lijkt erop dat de opportunistische zakenmannen vooral uit waren of financieel gewin.

De auteurs becijferen dat mede door de wapenleveranties het kapitaal van

Wolf in het voorjaar van 1937 was gestegen naar twintig miljoen gulden, geld dat hij uitgaf als water, want drie jaar later was het bedrag geslonken naar vier miljoen gulden. Hij verstrekke leningen, investeerde in een schoenenfabriek, een goudmijn, prikkeldraad, olie, bont, onroerend goed, én was genereus. Zo schonk hij grote giften aan de Eenheid door Democratie (EDD), de beweging die zich tegen de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) keerde. Ook trok hij een aanzienlijke som uit voor het plan om joodse vluchtelingen uit Duitsland in Suriname te huisvesten.

In dezelfde periode keerde *Volk en Vaderland*, het weekblad van de NSB, zich tegen Wolf. Meerdere malen werd hij in het orgaan afgeschilderd als ‘een internationale Jood van het bekende kaliber’, erop uit om ‘zoveel mogelijk geld bij elkaar te schrapen’.

Mei 1940, tijdens de Duitse inval, was Wolf bij toeval in het buitenland. Hij kon niet terug naar zijn woonplaats Den Haag en bereikte via Engeland de Verenigde Staten. Daar was zijn naam en faam hem al vooruitgesnel en hield de FBI hem in het vizier. Wolf stortte zich opnieuw op de wapenhandel, ditmaal voor de Britten. Zijn gezondheid ging echter almaar achteruit. Zonder vrouw en dochters, die vergeefs hadden getracht hun echtgenoot en vader achterna te reizen, stierf Daniël Wolf op 20 december 1943 in New York.

Elias van der Plicht

Bert Koopman, *Competentiestrijd in de muziektempel. Een zakelijke geschiedenis van het Concertgebouworkest* (Amsterdam: Prometheus, 2018). 431 p. ISBN 9789044635539.

DOI: 10.18352/tseg.1121

Over het gerenommeerde Concertgebouworkest, sinds 1988 Koninklijk, zijn al veel gelegenheidswerken geschreven. Uitgangspunt bij die publicaties zijn meestal de artistieke successen (en teleurstellingen) van het orkest, jubileaportretten van chef-dirigenten, of anekdotische observaties rondom wereldtournees, alsook uitgebreid onderzoek naar het orkest in de Tweede Wereldoorlog. Een primair zakelijke geschiedenis van het orkest ontbrak echter, stelt journalist Bert Koopman vast, die in 2018 aan de Universiteit Leiden op dit onderwerp promoveerde en in hetzelfde jaar de handelseditie *Competentiestrijd in de Muziektempel* uitbracht.

Het belangrijkste thema in zijn onderzoek is het spanningsveld tussen artistieke en zakelijke belangen. In elk hoofdstuk staat daarom een duo centraal: de chef-dirigent en de zakelijk eindverantwoordelijke. Dat Koopman hierbij een grotendeels

bekend terrein betreedt, is bijna onvermijdelijk. Heel veel is immers al geschreven over de chefs, bijvoorbeeld over de periode Willem Mengelberg (chef-dirigent van 1895 tot 1945), waarin het orkest een grote artistieke ontwikkeling doormaakte en het eerste Mahlerfeest organiseerde. Maar het was ook een tijd waarin de orkestleden zich nodig dienden te emanciperen: de dikbetaalde Mengelberg bepaalde grotendeels de salarissen van de musici die lang op een laag niveau bleven, tot de oprichting in 1915 van belangenvereniging 'Het Concertgebouworkest' de nodige discussies op gang bracht aangaande salariëring, dienstrooster en pensioenen.

Tegen die tijd was de zakelijke duopartner van Mengelberg, oud-orkestlid en directeur Willem Hutschenruyter al lang met slaande deuren vertrokken, na een conflict met zowel de autoritaire dirigent als een regentesk bestuur die zijn emancipatoire voorstellen tot hervorming te ver vonden gaan. Het bleek een eerste van vele botsingen tussen dirigent en zakelijk directeur, maar ook tussen management en orkest, waarbij orkestleden als gevolg van een democratischer samenleving in de loop der decennia steeds meer inspraak zouden krijgen, mede via deelname aan het stichtingsbestuur.

Ook de rol van de subsidiërende overheid veranderde in de twintigste eeuw ingrijpend, van een systeem van 'tekortfinanciering' waarbij een nadelig saldo jaarlijks werd aangezuiverd, tot een budgetfinanciering op basis van een activiteitenplan. Werden overheidsbijdragen flink opgeschroefd in de naoorlogse jaren, mede gebaseerd op het forse (en zwaar gecensureerde) subsidiebeleid van de nazistische bezetter, in de jaren tachtig liepen de bijdragen door economische tegenwind en een neoklassiek marktdenken weer sterk terug. Dit leidde tot een grotere verzakelijking van de bedrijfsvoering van het Concertgebouworkest, inclusief een groeiend aantal stafleden dat zich richtte op marketing en sponsorwerving. In de jaren tachtig deden bankiers en ondernemers hun intrede in het Stichtingsbestuur en werd de jacht op hoofdsponsors geopend. Mede door die verzakelijking stapte artistiek directeur Jan Zekveld in 1996 op, na aanhoudende moeizame discussies met onder meer zakelijk directeur Willem Wijnbergen over de wel erg avontuurlijke programmering.

Deze materie is grotendeels elders al uitgebreid beschreven, maar Koopman geeft deze ontwikkelingen als eerste een theoretisch kader. Patronagepatronen plaatst hij in de context van een studie van cultuursocioloog Erik Hitters die drie modellen van patronage constateert: mecenaat, overheidsprotectoraat en marktwerking. Die termen zijn zeker van toepassing op het Concertgebouworkest, dat zich in 1952 losweekt van (meestal ongunstige) patronage door het Concertgebouw NV en eindelijk zelfstandig wordt, maar zich voortdurend moet blijven beroepen op subsidies, begunstigers en steeds hogere kaartprijzen. Zelfstandigheid betekent ook: een directe relatie tot de overheid. Die relatie blijft onzeker, want zoals

Koopman aangeeft: de ‘waarde’ van klassieke concerten als ‘gedeeltelijk zuivere niet-reproduceerbare goederen’ (term van econoom Arnold Heertje) blijkt helaas geen sluitende wetenschappelijke redenering voor het geven van kunstsubsidies, en al helemaal geen garantie. Dat het orkest zich in financieel opzicht wel nooit helemaal veilig zal wanen, maakt Koopman ook inzichtelijk middels de Wet van Baumol, geformuleerd in 1966: de uitgaven bij podiuminstellingen, waaronder de arbeidskosten, lopen sneller op dan in de marktgerichte economische sectoren met hun substantiële mogelijkheden tot productiviteitsverbetering. Een symfonie van Mahler vergt nu eenmaal een gelijkblijvende grote investering. Of zoals Koopman het droog formuleert: ‘Sneller spelen met minder musici is artistiek gezien niet verantwoord’. Een omstreden voorstel van orkestdirecteur Heuwerkemeijer om het orkest in kleinere bezettingen met lagere productiekosten op te delen, leidt in de jaren zestig tot zijn vertrek. Deze toetsing van de praktijk aan sociaaleconomische theorieën vormen een meerwaarde van Koopmans onderzoek. Maar waarom is hij – de vastgestelde lacune in de KCO-literatuur indachtig – niet nóg dieper op de bedrijfskundige cijfers is ingegaan? Soms is het een kwestie van beschikbare bronnen. Zo verkeerde het orkest in financieel moeilijke tijden in de jaren tachtig, maar cijfermatige details ontbreken: het Concertgebouw NV voerde destijds nog altijd de administratie van het Concertgebouworkest, en had eind jaren tachtig te kampen met computerproblemen. Absurd genoeg is de door het gebouw gevoerde administratie van het orkest spoorloos verdwenen. Toch, ook over de manier waarop directeur Wijnbergen vervolgens het orkest terug in de zwarte cijfers wist te krijgen, blijft Koopman een beetje vaag. Er werd kennelijk meer getoerd in het buitenland, maar wat leverde dat dan precies op? Zaten daar niet ook hoge reiskosten aan verbonden? En het hoofdstuk ‘Publieksbereik’ is ronduit een gemiste kans: er staat veel anekdotiek over abonneehouders die in 2005 vertoerd na decennia ‘erfrecht’ hun vaste stoel moeten opgeven. Maar over bijvoorbeeld het precieze aantal vaste bezoekers en het beleid ten aanzien van nieuwe doelgroepen wordt niets geschreven, terwijl dit toch evidente financiële en politieke raakvlakken heeft. Het onderwerp ‘educatie’, waar ook in zakelijk opzicht wat over te melden zou kunnen zijn, blijft bijna geheel onbesproken. Over de artistieke geschiedenis schrijft Koopman daarentegen eigenlijk te veel, daarbij leunend op de bestaande literatuur en een klein aantal orale bronnen. Voor een totaaloverzicht van de orkestgeschiedenis is het artistieke aspect natuurlijk essentieel, maar veel (smakelijke) anekdotes zijn al lang en breed uitgemeten. De in dit boek steeds terugkerende stelling dat het Amsterdamse publiek veel avontuurlijker is dan het buitenlandse, is bovendien slechts half waar. Ja, het vaste KCO-publiek staat open voor nieuw repertoire, maar dat geldt vice versa gelukkig ook voor het vaste publiek van veel buitenlandse orkesten in hun eigen zaal. Komen die buitenlandse orkesten echter naar het Concertgebouw, dan is vaak

juist een programma met ijzeren repertoire gewenst om die zaal met voldoende Amsterdams publiek gevuld te krijgen. Rest de voor de hand liggende observatie dat Koopman ooit nog een hoofdstuk moet toevoegen: de zakelijke aspecten rondom de ‘metoo-affaire’ van voormalig chef-dirigent Daniele Gatti, vorig jaar de laan uitgestuurd, zijn ongetwijfeld lezenswaardig.

Floris Don

Rolf Hage, *Eer tegen eer. Een cultuurhistorische studie van schaking tijdens de Republiek, 1580-1795* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2019). 280 pp. ISBN 9789087047665.

DOI: 10.18352/tseg.1122

Ondanks een overvloed aan onderzoek blijft het moeilijk om tot een duidelijk begrip van de ‘schaking’ te komen: was het een uitdrukking van dwang of net vrije wil? Die ambiguïteit ontstaat omdat een schaking zowel een middel was voor verliefde koppels om te trouwen als een geweldsmisdrijf tegen vrouwen. In de vroegmoderne Republiek waren schakingen vooral het eerste, betoogt Rolf Hage, die amper gevallen van gewelddadige vrouwenontvoering terugvond in de rechtszaken, pamfletten en notariële akten die hij bestudeerde. Zoals de titel verdraagt, stelt Hage het concept ‘eer’ centraal in zijn analyse van de 187 door hem opgespoorde schakingscasussen.

Deze studie bestaat uit acht hoofdstukken waarvan er vijf zijn opgedeeld op basis van verschillende types van schaking, of *schakingsfiguraties* zoals Hage ze benoemt en verklaart in hoofdstuk 3. Hage onderscheidt drie schakingstypes, waarvan er twee nog eens in twee subtypes worden onderverdeeld. Type 1 is de schaking die plaatsvond nadat de man en vrouw in kwestie een relatie hadden waarvan de familie van de vrouw niet op de hoogte was. In zo’n geval kon de schaking het gevolg zijn van de ontdekking en afkeuring van de relatie door de familie (hoofdstuk 4) of bedoeld zijn om de familie voor een voldongen feit te stellen door er nog voor de relatie werd ontdekt met elkaar vandoor te gaan (hoofdstuk 5). Tot type 2 behoren schakingen die plaatsvonden tussen koppels wiens families op de hoogte waren van hun relatie. Wanneer de ouders weigerden in te stemmen met een huwelijk, kon het paar samen beslissen om tot een schaking over te gaan (hoofdstuk 6) of kon de vrouw zich neerleggen bij de weigering van haar familie waarop de verlaten partner reageerde door haar te schaken (hoofdstuk 7). Het derde type behelst alle schakingen die het gevolg waren van een machtsstrijd tussen familieleden van het meisje (hoofdstuk 8). Elk subtype behandelt Hage aan de hand van een goed uitgewerkte casus die hij analyseert via het concept ‘eer’

(uitgelegd in hoofdstuk 2). Een laatste hoofdstuk (9) bespreekt schaking zoals die aan bod komt in contemporaine literatuur en staat een beetje los van de rest.

De belangrijkste verdienste van dit boek is de manier waarop de auteur erin slaagt om de geschaakte vrouwen centraal te stellen en licht te schijnen op de complexe interacties tussen de verschillende betrokken partijen voor, tijdens en na de schaking. Ten eerste hebben onderzoekers de geschaakte vrouw te vaak gereduceerd tot een passief slachtoffer van een oudere schaker of van haar autoritaire familieleden. Via fascinerende bronnen, gaande van brieven van deze vrouwen tot officiële verklaringen, dicht Hage hen een opmerkelijke graad van *agency* toe. Wat zij zeiden en deden was bepalend voor het verloop en de afhandeling van de schaking. Ten tweede beschrijft Hage op fascinerende wijze de manier waarop een schaking de machtsbalans tussen de verschillende betrokken actoren verstoort en analyseert hij minutieus hoe elke actie van één partij een reactie van de ander teweegbracht met het oog op eerherstel. Op die manier plaatst Hage de schaking terug in zijn historische context en reageert hij op historici die zich uitsluitend op de schaker en de geschaakte richtten, en er niet in slaagden om de manier waarop hun families en omgeving met dit conflict omgingen in kaart te brengen. Een uiterst vernieuwend maar helaas erg kort deel is hoofdstuk 8 dat de schaking niet bestudeert als een generatieconflict, de manier waarop het fenomeen haast altijd gepercipieerd wordt in huidig onderzoek, maar als een intrafamiliaal conflict dat het rechtstreekse gevolg was van onenigheid binnen de familie van de vrouw over haar huwelijkspartner (hoofdstuk 8). Kortom Hage onderzoekt de schaking in haar chronologische en geografische context waarbij hij er goed in slaagt om de problematiek vanuit het standpunt van verschillende partijen toe te lichten.

De structurering van het boek aan de hand van schakingstypes en het gebruik van eer als een analysecategorie brengt ook nadelen met zich mee. De grote hoeveelheid schakingen wordt in vijf types gegoten, wat tekort doet aan de grote pluraliteit en variatie die andere historici waarnamen. Hoewel Hage zegt dat 'hij de schaking niet in matrixen of schema's wil vervatten' vereenvoudigt hij deze complexe premoderne fenomenen toch door ze te categoriseren. Bovendien is de auteur soms slachtoffer van zijn fixatie op het concept eer waar hij telkens halsstarrig aan terugkoppelt. Door dit strakke format dat hij zichzelf oplegt worden bepaalde interessante aspecten van beschreven voorbeelden slechts terloops vermeld in plaats van diepgaand uitgewerkt. Een ander punt van kritiek is dat Hage te weinig reflecteert over het gebruikte bronnenmateriaal. Ondanks de obligate vermelding van Davis' *Fiction in the Archives* neemt hij het narratief van de bron regelmatig over zonder te contextualiseren. Een gedetailleerde bespreking van de complexiteit van juridische bronnen door te wijzen op het probleem van *legal fiction* en de onmogelijkheid om in die documenten 'de waarheid' te achterhalen, was wenselijk. Ten slotte mist het werk een diepgaande verklaring voor de opge-

merkte verschillen in tijd en tussen wat de auteur 'katholieke' en 'protestantse' schakingen noemt. Dat er een verschil was wordt terloops meermaals bemerkt, maar onvoldoende verklaard.

In zijn voorwoord stelt Hage deze studie voor als een 'voor een groter publiek leesbare' herwerking van zijn proefschrift. Ondanks de complexe toelichtingen van tal van theoretische eerconcepten, slaagt Hage in deze opzet door de incorporatie van boeiende, concrete casussen waarmee hij de materie tot leven brengt. Bovendien presenteert deze studie een aantal vernieuwende resultaten die gelezen moeten worden door al wie geïnteresseerd is in premoderne huwelijksconflicten en familiegeschiedenis.

Chanelle Delameillieure, KU Leuven

Ad Knotter, *Transformations of Trade Unionism. Comparative and Transnational Perspectives on Workers Organizing in Europe and the United States, Eighteenth to Twenty-First Centuries* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018). 312 p. ISBN 9789463724715.

DOI: 10.18352/tseg.1120

This is a story about workers' efforts through three centuries to come together to better their lot and defend their dignity. The book is a collection of articles, some recently written, some previously published in reviews or books. They are all well researched and erudite. The book adheres to the program of comparative or relational and transnational history. Although Knotter' obvious solid knowledge of Dutch history is his starting point, he expands the study into other European countries and US. Bringing these analyses together gives a considerable added value.

Chapter 1 deals with the cloth shearers in north-western Europe in the eighteenth century. Knotter identifies a kind of trade unionism from the period between the independent artisan and the factory age, and coins the concept "manufactural unionism". One underlying logic that emerges from his treatment of these and other unions stems from their pre-Keynesian mental universe: Jobs - or at least good jobs - are scarce. The demand for labour is not easy to augment. Hence unions have to concentrate on controlling the supply side of labour markets by barring or limiting apprentices, women, unskilled or foreigners. This is a "regulatory unionism". If the number of sellers of labour power is limited, unions may through collective bargaining function as a cartel of sellers of labour power. The relation between supply and demand decides the power relations in the

labour market. Labour market control is the essence of unionism.

Chapter 2 is on cigar makers in the time of the First International, working in a transnational labour market. This theme of transnationalism is picked up in chapter 6, which deals with Dutch and German miners and Catholic and social democratic competing unions in the border areas. An important insight is that transnationalism is more than an ideology, it comprises also markets, cross border organizing, strike support, currency, commuting and social insurance.

A central theme in chapter 3 is producers' cooperatives as the specific form of organizing of artisans, founded on their belief that they could manage without capitalists. As capitalist relations penetrated various trades, craft unions gained ground, but still upheld the program of cooperatives.

Chapter 4 is on the efforts to regulate labour markets in Belgian and American flat glass industry and in the Amsterdam diamond industry before 1940. The chapter digs into the division of labour – producing flat glass demanded seven tasks to be covered, organized in a status hierarchy. From a position as a labour aristocracy with very strong craft unions, mechanisation eroded their status. Internal subcontracting – which could be a familial system comprising wife and children, but also outright exploitation – disappeared. Workers' cooperatives were unable to compete. These developments led to a reorganisation and emergence of more inclusive industrial unions. The same pattern could be observed among the diamond cutters. An interesting additional theme is the way emigration was used as means to regulate the labour market.

Chapter 5 takes on the theme of union intermediation of jobs in Western Europe in the nineteenth and early twentieth century. Several countries are investigated. Unions might try to intervene in various ways. They could strive to function as an employment agency, a *bourse du travail*, ideally with a monopoly in the market. They could regulate the supply of labour, by asking members to move to another town, thus creating a local 'vacuum' used to push up wages. An interesting observation is how the unions might look askance at unemployed; these could be liable to undersell themselves to get work. Thus unions had to develop a new instrument – unemployment insurance, actually as much for the benefit of the employed as the unemployed. But by and by the tasks of intermediation and insurance were taken over by public labour exchanges. Thus intermediation was transformed from an instrument for wage control for the unions to control of the unemployed. An important social policy innovation was the so-called Ghent system, linking union and municipal contributions.

Chapter 7 is a stimulating story about recent victories of cleaning personnel in several countries, known as "justice for janitors".

The articles are written at various dates and not as parts of a pre-planned project. Yet, his material may also be used as building blocks for more generalis-

ing theories, for pointing out historical limited regularities. We may learn much from Knotter on what dimensions have to be included in our in labour history. In an analytical scaffold we first need the concrete work and its division of labour. Then there are insights from studying the (local) communities where production takes place, reminding us that workers are not only active in production, but also in reproduction. Thirdly we shall study efforts for labour market control, In the upper part of such a scaffold we shall add national industrial relations, including the politics of the national state. Finally we shall follow the program of studying transnational relations.

Knotter has abstained from formulating such generalisations. In stead he offers a historical synthesising summary. In this conclusion Knotter gives an over-arching and concentrated history of 19th and 20th century unionism. It rests on the theorem that changing structures of production and labour market situations bring forth varying types of unionism. The first type is artisans' unions of the European and American 19th century – such as cloth shearers, window glass workers, diamond cutters, carpenters or cigar makers. May be surprisingly these categories of workers were internationalist, as was their labour market. A next phase came with mass industrial unionism, more orientated towards the national state, as the unions strove to influence national social politics. Then came a “Fordist” class comprise, and finally there is today the question whether unions today are dissolving.

Knotter polemicizes against the thesis that unions are about to be extinct. This is a Euro-centric approach, identifying the World with the Global North, he says. But as industry moves on the globe, in the Global South, so does unionizing. He foresees a possible new unionism shown in the janitors' strike – in service industry, with female dominance, organized from below and transnationalist in approach.

One theorem of Knotter's may be doubted. I agree with his materialist insistence on various types of unionism as answers to changing forms of production. Yet, one may question his claim (p. 11) that unions will arise “whenever” there are labour markets and societies based on wage labour. Religious beliefs and political suppression may curb any tendency towards organizing. Trade union, class based interpretations of the world often have to compete with nationalist or Christian views. Such national differences are discussed in chapter 6, on the complex pattern of miners' organizing in the porous Dutch-German border districts, with competing Catholic and social democratic unions. But the observations here might have been food for thought when integrating culture in the studies..

The insight from including nationality, culture etc. may be read as pessimistic; a revival is not bound to come “whenever” there are wage labourers. On the other hand there is ground for a measured optimism. Three centuries ago organizing

TSEG

plus appropriate interpretations paved the way for unions. Today's challenge is much the same. *Qui vivra verra.*

Knut Kjeldstadli, University of Oslo